

Н. А. Снігірова  
г. Мінск

## **З ВОПЫТУ МЕТАДАЛАГІЧНАГА АСЭНСАВАННЯ МІЖМОЎНЫХ КАРЭЛЯЦЫЙ КАНТАКТНЫХ ЗОН**

Кантактнае суіснаванне моўных сістэм, пры якім канстатуюцца тыпалагічныя сувязі паміж імі, можа стаць аб'ектам метадалагічнага асэнсавання арэальнай тыпалогіі і агульнай тэорыі кантактаў. Так, тэрмін

*кантактная зона* мае канцэптуальнае значэнне не толькі для арэалагічных даследаванняў, у больш шырокім кантэксце ён «уключаецца ў сістэму паняццяў кантакталогіі» [10, с. 175]. Трэба заўважыць, што ў рамках арэальнай лінгвістыкі зона кантактнага ўзаемадзеяння двух арэальных масіваў, у выніку якога на частцы тэрыторыі пашырэння кожнай з моў, прылеглай да суседняй моўнай тэрыторыі, назіраецца дыфузія пэўнай колькасці з’яў ці стымуляваных імі інавацый, не атаясамліваецца з пераходнымі і (ці) змешанымі гаворкамі [5, л. 5]. Названыя тэрміны ўласцівы для генетычнай класіфікацыі моўнага сумежжа. Арэальны падыход канцэнтруецца на асвятленні ўзаемных пранікненняў асобных з’яў адной мовы ці групы моў на суседнія тэрыторыі. Паласа гаворак, дзе фіксуецца дыфузія, выкліканая такім узаемапранікненнем, складае кантактную зону. Натуральна, што выразнасць дыфузіі па меры аддалення ад кантактнай мяжы будзе змяншацца. Разважанні над «расплывістым» абліччам кантактнай зоны прывялі Г. А. Цыхуна да наступных высноў: «чым бліжэй па паходжанні кантактуючыя мовы, тым больш інтэнсіўны характар узаемнай дыфузіі і тым больш шырокую тэрыторыю ахоплівае кантактная зона» і «чым даўжэй узаемадзеінічаюць розныя мовы, тым шырэйшая паласа кантактнай зоны, якую ўтварае сукупная тэрыторыя распаўсюджання большай колькасці з’яў па абодва бакі кантактнай мяжы» [12]. Вылучаныя заканамернасці датычацца генетычнай блізкасці моў і працягласці іх сувязей. Таму падчас генетычнай і арэальнай інтэрпрэтацыі міжмоўных кантактаў важна размяжоўваць дзве формы лексічнага ўплыву: *запазычанне* і *пранікненне (інфільтрацыя)*. Вызначэнне фокусу ўказаных паняццяў дае мажлівасць выбіраць семантычны крытэрыі у якасці аднаго з асноўных пры высвятленні прыроды лексічнага ўзаемадзеяння паміж кантактуючымі мовамі [3, с. 33].

Тэрмін *запазычанне*, укаранёны ў традыцыйным мовазнаўстве, у рэчышчы паняццяў генетычнай лінгвістыкі абазначае элемент чужой мовы (слова, марфема, інш. канструкцыі), перанесены з адной мовы ў другую ў выніку моўных кантактаў [11, с. 158] (лексічнага ўплыву іншай мовы або звароту да яе лексічных фондаў для выражэння новых паняццяў ці далейшай дыферэнцыяцыі наяўных, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння неведомых раней рэалій), а таксама сам працэс пераходу элементаў адной мовы ў іншую. Запазычванне слоў звязана з узаемаадносінамі народаў, іх культурнымі, сацыяльна-эканамічнымі, гаспадарчымі і іншымі сувязямі і дэтэрмінавана гістарычна як знешнімі, экстралінгвістычнымі фактарамі, так і патрэбай развіцця самой мовы. Імаверна, зыходзячы з практычных мэт, большасць мовазнаўцаў аддае перавагу тэрміну *запазычанне*, але ўсведамленне неадназначнасці такога выбару абуджае спробы актуалізацыі семантыка-прагматычнага патэнцыялу паняцця моўных кантактаў у тэрміналагічных спалучэннях *некантактныя* і *кантактныя запазычанні*. Дадзеныя прынцыпы рэалізаваны, да прыкладу, пры ўкладанні «Новага этымалагічнага слоўніка

славенскай мовы» [13, S. 14]. Не адмаўляючы важнасці прасторавых крытэрыяў, неабходна нагадаць, што асноўная прычына запазычвання – культурны ўплыў, тэрытарыяльная сумежнасць не з’яўляецца абавязковай умовай [3, с. 31].

Пранікненне ж тых ці іншых адзінак або элементаў кантактуючых паміж сабою моў на суседнюю моўную тэрыторыю адбываецца пры існаванні неадменнай тэрытарыяльнай сумежнасці і двухмоўя ў прыгранічным раёне [3, с. 31]. Вядома, што ўвядзенне ў шырокі мовазнаўчы зварот, у тым ліку ў кантактную лінгвістыку, паралельнага ўжывання тэрмінаў *пранікненне* і *інфільтрацыя* ў проціпастаўленні тэрміну *запозычэнне*, было ажыццёўлена дзякуючы В. У. Мартынаву, які сцвярджаў, што «запозычэнні выклікаюцца сацыяльным і культурным уплывам, пранікненні – кантактамі, якія вызначаюцца геаграфічнай сумежнасцю» [2, с. 9]. Згодна з працытаваным тэзісам, пранікненне магчыма толькі пры ўмове тэрытарыяльнага кантакту паміж арэальнымі масівамі, у той час як для запозычання такі кантакт не абавязковы. Пранікненне матывавана больш складанымі акалічнасцямі, мае ўнутраныя, структурныя прычыны экспансіі. Гэта значыць, што паняццем *запозычэнне* нельга ахапіць тыя выпадкі ўзаемадзеяння моў, што з’яўляюцца прадметам арэальных даследаванняў [4, с. 216].

Тэрмін *інфільтрацыя*, які, «несумненна, належыць кантактнай лінгвістыцы» [8, с. 170], падаецца больш прыдатным для адлюстравання сутнасці арэальных сыходжанняў, аднак і ён не прэтэндуе на ўніверсальнасць, паколькі не ўлічвае ўсе нюансы кантактавання суседніх моў, у прыватнасці, калі з’ява-стымул зусім не “пранікае” праз кантактную зону, а толькі ўздзейнічае пэўным чынам, стымулюе зараджэнне інавацыі, якая распаўсюджваецца на суседняй моўнай тэрыторыі» [9, с. 76]. Акрамя таго, падчас кантактавання моў можа адбывацца ўзаемапранікненне моўных элементаў – *інтэрферэнцыя* [11, с. 197]. У кантактных зонах славянскага моўнага кантынуума адзначаюцца з’явы інтэрферэнцыі і інфільтрацыі, нераўназначныя непасрэдным або ўскосным запозычанням. Як неаднаразова падкрэсліваў Г. А. Цыхун, кантакт паміж моўнымі сістэмамі можа быць толькі штуршком да змен, наступствам якіх бывае з’ява, зусім не падобная да той, што стымулявала яе з’яўленне [7, S. 202–203]. Таму праблемы моўных кантактаў знаходзяцца ў эпіцэнтры ўвагі арэальнай лінгвістыкі.

Развіццё тэрмінасістэмы сучаснай кантакталогіі характарызуецца значным дынамізмам, абумоўленым інтэнсіўнай распрацоўкай паняццйнага апарата згаданай галіны гуманітарных ведаў. На сёння варта адрозніваць больш шырокі профіль кантакталогіі ад спецыяльных задач кантактнай лінгвістыкі (кантактная лінгвістыка факусіруе ўвагу на канкрэтных выніках моўнага ўзаемадзеяння пры кантактах). Аб’ектам лінгвістычнай кантакталогіі з’яўляюцца «механізмы моўных кантактаў у пэўных сацыяльна-гістарычных умовах, а таксама выпрацоўка мадэлей функцыянавання гэтых механізмаў. У кампетэнцыю лінгвістычнай кантакталогіі ўваходзіць вывучэнне асаблівасцей адаптацыі лексічных адзінак на ўсіх узроўнях (фанетычным, графічным, семантычным, граматычным)» [6, с. 286]. Асэнсоўваючы канцэп-

цыю лінгвістычнай кантакталогіі, Й. Айдуковіч прапаноўвае ўвесці ў навуковы зварот назву базавай адзінкі кантактнай лінгвістыкі – *кантактэму* – элемент мовы-крыніцы ў мове-адрасаце [12, с. 1–2]. У залежнасці ад моўнага ўзроўню сэрбскі вучоны выдзяляе таксама кантакта-фанемы, кантакта-грамемы, словаўтваральныя і лексічныя кантактэмы і г. д. і ацэньвае іх з пазіцыі адаптацыі ў мове-рэцыпіенце.

Можна рэзюмаваць, што фарміраванне паняццёвага інструментарыю кантактнай лінгвістыкі выяўляе тэндэнцыю да ўніверсалізацыі і разам з тым карэляцыю з канцэпцыйнай арэальнага мовазнаўства, а семантыка-прагматычны патэнцыял паняцця *кантактэма* дазваляе вырашаць праблемы моўных кантактаў якасна іншым чынам, не абмяжоўваючыся аспектамі білінгвізму і лексічных запазычанняў. Як мяркуецца, замацаванне тэрміна ў канцэптуальнай парадыгме з’яўляецца адпаведным пунктам далейшых даследаванняў і задае іх кірунак. Акрамя таго, важнай уласцівасцю тэрміна застаецца канцэптуальна-семантычная цэласнасць, згодна з якой ён павінен дэманстраваць усе бакі намінаванага ім паняцця.

Прадстаўлены матэрыял сведчыць, што па меры паглыблення ўяўленняў аб прадмеце вывучэння частка паняццяў перастае адэкватна адлюстроўваць змест рэалій і пераходзіць у разрад малаўжывальных; некаторыя ж паняцці ўдакладняюцца, спрыяючы вылучэнню на першы план тэрмінаў з найбольш раўназначным рэчаіснасці прагмалінгвістычным сэнсам. Паколькі ўніфікацыя лінгвістычнай тэрміналогіі грунтуецца сама па сабе на прынцыпе канвенцыянальнасці (параўн. лац. *conventionalis* ‘адпаведны пагадненню, умове’ – умоўнасць, дамоўленасць [6, с. 256]), этапам стандартызацыі часта папярэднічае працэс вызначэння патэнцыяльнай сутнасці лексічных адзінак, якія перадаюць агульнанавуковыя паняцці і фармальна не належаць да намінацыйнага класа спецыялізаваных тэрміналагічных сродкаў. У прыватнасці, падобныя з’явы назіраюцца ў тэорыі моўных кантактаў ці кантакталогіі.

У сваю чаргу канвенцыянальнасць як адметнасць тэрміна цесным чынам звязана з такімі ўласцівымі яму аднапарадкавымі катэгорыямі, як агульнапрынятасць (часам агульнапрынятасць тэрміналогіі асацыіруецца з яе міжнароднасцю), агульнаразумеласць, агульнапрызнанасць [1, с. 111]. Паводле думкі А. У. Іванова, экспліцытна або імпліцытна ўстаноўленая канвенцыянальнасць тэрміналогіі ў цэлым магчымая толькі пры наступных умовах: дадзенае паняцце можа быць наогул тэрміналагічна намінаваным; абраны спосаб намінацыі і само найменне адпавядаюць выражанаму з дапамогай тэрміна паняццю; у дачыненні да зместу дадзенага паняцця і яго наймення існуе хаця б адноснае адзінства пунктаў гледжання ў рамках навуковай школы, навуковага напрамку або галіны ведаў [Там жа]. Дзякуючы адзначанай канвенцыянальнасці захоўваецца паняццёвая адэкватнасць і асноўныя знешнія прыкметы тэрміна. У шырокім разуменні канвенцыянальнасць прадугледжвае свядомы, мэтанакіраваны шлях утварэння тэрмінаў для рознабаковай кваліфікацыі працэсаў і вынікаў лінгваэтначнага ўзаемадзеяння.

## ЛІТАРАТУРА

1. *Иванов, А. В.* Метаязык фонетики и метрики / А. В. Иванов. – Архангельск : Помор. гос. ун-т. – 2004. – 342 с.
2. *Мартынов, В. В.* Балто-славяно-италийские изоглоссы: лексическая синонимия (доклад на VIII Международный съезд славистов) / В. В. Мартынов. – Минск : Наука и техника, 1978. – 48 с.
3. *Мартынов, В. В.* Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры: к проблеме прародины славян / В. В. Мартынов ; АН БССР, Ин-т языкознания им. Я. Коласа. – Минск : Изд-во АН БССР, 1963. – 252 с.
4. *Снігірова, Н. А.* Да пытання аб парадыгмальнай узаемаабумоўленасці кантактнай і арэальнай лінгвістыкі / Н. А. Снігірова // Весн. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2024. – Т. 69, № 3. – С. 213–220.
5. *Снігірова, Н. А.* Паўночна-ўсходнія арэальныя інавацыі ў польскай мове : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.03 / Н. А. Снігірова. – Мінск, 2009. – 175 л.
6. *Стариченок, В. Д.* Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 811 с.
7. *Цыхун, Г. А.* Арэальныя аспекты семантычнай рэканструкцыі / Г. А. Цыхун // *Studia etymologica Brunensia* 1 / ed.: I. Janišková, H. Karlikova. – Praha, 2000. – S. 201–207.
8. *Цыхун, Г. А.* Некаторыя праблемы кантактнай лінгвістыкі (адносна тэрміна і паняцця «кантактная зона») / Г. А. Цыхун // *Прастора мовы. Моўныя сувязі. Гісторыя слоў : выбраныя працы* / Генадзь Цыхун ; уклад. Я. В. Волкава ; уступ. арт. М. П. Антропаў, С. М. Запрудскі ; НАН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Бел. навука, 2018. – С. 167–171.
9. *Цыхун, Г. А.* Паўднёvasлавянска-ўсходнеславянскія моўныя сувязі / Г. А. Цыхун // *Прастора мовы. Моўныя сувязі. Гісторыя слоў : выбраныя працы* / Генадзь Цыхун ; уклад. Я. В. Волкава ; уступ. арт. М. П. Антропаў, С. М. Запрудскі ; Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Беларуская навука, 2018. – С. 74–101.
10. *Цыхун, Г. А.* Паўночны фрагмент заходнеславянска-ўсходнеславянскай кантактнай зоны / Г. А. Цыхун // *Прастора мовы. Моўныя сувязі. Гісторыя слоў : выбраныя працы* / Г. А. Цыхун ; уклад. Я. В. Волкава ; уступ. арт. М. П. Антропаў, С. М. Запрудскі ; НАН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Бел. навука, 2018. – С. 175–179.
11. *Языкознание : большой энцикл. слов. / гл. ред. В. Н. Ярцева.* – 2-е изд. (репр.). – М. : Большая Рос. Энцикл., 1998. – 683 с.
12. *Айдукович, Й.* Контактма – основна јединица лингвистичке контактологије / Й. Айдукович // *Славистика*, VII. – Белград, 2003. – С. 1–12.
13. *Furlan, M.* Novi etimološki slovar slovenskega jezika. Poskusni zvezek / M. Furlan. – Ljubljana : Založba ZRC, 2013. – 221 s.